CZU: 811.135.1’373
https://doi.org/10.52505/lecturi.2025.07.08

DIN ISTORIA LEXICOGRAFIEI EXPLICATIVE ROMÂNEȘTI: THEODOR STAMATI, *DISIONĂRAȘ ROMÂNESC DE CUVINTE TEHNICE ȘI ALTELE GREU DE ÎNȚELES* (1851) – RECUPERĂRI, RECONSIDERĂRI

Ana VULPE
Institutul de Filologie Română „Bogdan Petriceicu-Hasdeu” al USM
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9437-4326

Elena Isabelle TAMBA
Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide”,
Academia Română, Filiala Iași
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5372-2363

Liliana BOTNARI
Institutul de Filologie Română „Bogdan Petriceicu-Hasdeu” al USM
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9909-2982

Livia CARUNTU-CARAMAN
Institutul de Filologie Română „Bogdan Petriceicu-Hasdeu” al USM
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6829-6440

Rezumat. *Ca să înțelegem mai bine contextul, circumstanțele în care a fost realizată lucrarea lexicografică „Disionăraş românesc de cuvinte tehnice şi altele greu de înţeles”, autor Theodor Stamati, ne propunem, mai întâi, să facem o scurtă incursiune în istoria lexicografiei explicative românești, menționând că această practică lexicografică începută în secolul al XVII-lea s-a dezvoltat și mai mult, remarcându-se rolul deosebit al contribuțiilor unor personalităţi proeminente (D. Cantemir, Gh. Asachi). Astfel, primele încercări de a alcătui glosare cu „tâlcuirea vorbelor” sunt atestate la sfârşitul sec. al XVII-lea şi începutul sec. al XVIII-lea. Abia în sec. al XIX-lea, se obţin noi progrese şi în lexicografia monolingvă explicativă. Aşadar, în această perioadă, mai exact în 1851, este editată și lucrarea lui Theodor Stamati. Or, după cum se ştie, în acest răstimp lucrările apăreau în alfabet de tranziție, adică cu litere chirilice şi latine.*

În cadrul unui proiect de colaborare între echipe de cercetători de la Institutul de Filologie Română „B. P.-Hasdeu” al USM și Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide” al Academiei Române s-a propus crearea unei ediții critice digitale a dicționarului nominalizat supra, deosebit de important pentru modernizarea și neologizarea limbii române în sec. al XIX-lea, cu acces atât la textul în alfabet de tranziție,

cât şi la textul transpus în alfabet latin. Având o importanţă informativă şi culturală de netăgăduit, lucrarea va constitui o completare de preţ pentru orice bibliotecă.

Cuvinte-cheie: *lexicografie, dicționar explicativ, alfabet de tranziție, transliterare, digitalizare.*

From the History of Romanian Explanatory Lexicography: Theodor Stamati, *Disionăraș românesc de cuvinte tehnice și altele greu de înțeles* (1851) – Recoveries, Reconsiderations

Abstract. *In order to better understand the context and the circumstances in which the lexicographic work* "*Disionăraş românesc de cuvinte tehnice şi altele greu de înţeles*" *by Theodor Stamati was compiled, we will first make a brief foray into the history of Romanian explanatory lexicography, mentioning that this lexicographic practice begun in the 17th century developed further, noting the special role of the contributions of some prominent personalities* (*D. Cantemir, Gh. Asachi*). *Thus, the first attempts to compile glossaries with* "*word interpretation*" *are attested at the end of the 17th century and the beginning of the 18th century. Only in the 19th century, new progress was achieved in monolingual explanatory lexicography. Therefore, in this period, more precisely in 1851, was also published the lexicographic work of Theodor Stamati. As is known, during this time the works appeared in the transitional alphabet, namely, with Slavic and Latin characters.*

Within a collaborative project between teams of researchers from the Institute of Romanian Philology "*B.P.-Hasdeu*" *of USM and the Institute of Romanian Philology* "*Alexandru Philippide*" *of the Romanian Academy, it was proposed to create a critical digital edition of the dictionary named above, particularly important for the modernization and neologization of the Romanian language in the 19th century, with access to both the text in the transitional alphabet and the text transposed into the Latin alphabet. Having an undeniable informative and cultural importance, the work will constitute a valuable addition to any library.*

Keywords: *lexicography, explanatory dictionary, transitional alphabet, transliteration, digitization.*

După cum bine se ştie, practica lexicografică, în general în lume, este foarte veche, întrucât necesitatea de a explica şi traduce cuvinte apare încă în Antichitate. Glosele şi glosarele antice şi medievale aveau menirea să asigure fie înţelegerea textelor scrise (religioase, literare, juridice), fie comunicarea între persoane vorbitoare de limbi sau dialecte diferite.

Perioada secolelor al XVII-lea – al XVIII-lea este considerată de o importanţă capitală în istoria lexicografiei occidentale. Atunci apar primele dicţionare explicative şi primele note de natură teoretică referitoare la elaborarea lor.

Un loc aparte în peisajul lexicografic al epocii Renașterii îl ocupă dicţionarele academice cu caracter normativ, reflectând regulile limbii literare, pe care oamenii politici şi cărturarii o percep drept factor al consolidării naţiunilor.

Mai târziu, în secolul al XIX-lea, aflat sub semnul pozitivismului şi al istorismului, apare dicţionarul istoric. Se ştie că în lingvistică istorismul s-a manifestat prin interesul pentru cercetările etimologice. Spre deosebire de dicţionarul explicativ propriu-zis, acesta acordă spaţiu în structura articolului lexicografic şi informaţiei cu privire la originea şi evoluţia cuvintelor, iar sensurile cuvintelor polisemantice sunt prezentate în ordine cronologică (a se vedea: Pahomi, Popovschi, 2019).

Lexicografia secolului al XX-lea se caracterizează printr-o diversificare accentuată a dicţionarelor, ce vine să răspundă necesităţilor de informare ale unui public vast şi variat în condiţiile dezvoltării intense şi accelerate a ştiinţei şi a tehnicii. Pe de altă parte, se observă creşterea interesului pentru aspectul teoretic al lexicografiei (Bahnaru, 2008, p. 23).

Tot în acest context amintim că lexicograful american Tom McArthur vorbește de 4 etape în evoluția dicționarelor și a lexicografiei în lume: 1. Etapa exprimării orale, când primele apariții lexicografice circulau în versuri; 2. Etapa când s-a dezvoltat scrisul și informația a putut fi ordonată altfel; 3. Etapa când a apărut tiparul și a fost posibilă editarea unui număr mare de dicționare; 4. Etapa informatizării limbii, când s-a produs o revoluție în sensul conceperii și realizării dicționarelor (*apud*: Clim, 2012, p. 169).

Referindu-ne la istoria lexicografiei româneşti, menționăm că ea își are începuturile abia în secolul al XVI-lea, odată cu apariţia vocabularelor slavo-române, parcurgând aceleaşi etape de evoluţie ca şi lexicografia occidentală: iniţial, dicţionare bilingve şi poliglote, mai târziu; începând cu secolul al XIX-lea, apar și dicţionare explicative. „Alcătuite rudimentar din liste bilingve, în care termenului slavon i se alătură corespondentul românesc, lucrările din secolele al XVI-lea, al XVII-lea şi unele chiar mai târzii nu respectă ordonarea alfabetică a cuvintelor, iar în lista de cuvinte-titlu apar numeroase îmbinări ori chiar propoziţii, precum şi nume proprii. Cu toate aceste minusuri, lexicoanele respective au slujit ca instrumente de lucru traducătorilor de texte sacre, păstrându-şi valoarea documentară pentru lexicograful contemporan, ca surse pentru cele dintâi atestări scrise ale unor cuvinte româneşti (Haja, Dănilă, Forăscu, Aldea, 2005, p. 9).

În cele ce urmează expunem succint din istoricul lexicografiei românești, insistând în mod expres asupra celei explicative. Această practică lexicografică, după cum am menționat supra, începută în secolul al XVII-lea s-a dezvoltat și mai mult, remarcându-se rolul deosebit al contribuțiilor unor personalităţi proeminente, în primul rând lingvişti notorii, precum B. P.-Hasdeu, Al. Philippide, L. Şăineanu, N. Tiktin, S. Puşcariu, O. Densusianu, I. A. Candrea, A. Scriban ș.a. Astfel, primele încercări de a alcătui glosare cu „tâlcuirea vorbelor” sunt atestate la sfârşitul sec. al XVII-lea şi începutul sec. al XVIII-lea. Ele îi aparţin marelui cărturar poliglot, filosof, scriitor şi om de stat Dimitrie Cantemir

(1673-1723), care, pe lângă alte mari merite în istoria culturii naţionale, îl are şi pe acela „de a fi iniţiat şi lucrări lexicografice” (afirma regretatul lingvist academician N. Corlăteanu). Spre exemplu, în romanul alegoric „Istoria ieroglifică”, D. Cantemir dă şi „Scara numelor şi cuvintelor ieroglificeşti tâlcuitoare”. După D. Cantemir şi, ceva mai târziu, Gh. Asachi (1788-1800), nu s-au înregistrat tentative serioase de a elabora dicţionare explicative. Abia în a doua jumătate a sec. al XIX-lea, deşi predomina lexicografia bilingvă, se remarcă noi progrese şi în lexicografia monolingvă explicativă. Astfel, prin *Lexiconul* de la Buda (*Lexicon romanescu-latinescu-ungurescu-nemţescu*, Buda, 1825) se marchează începutul lexicografiei româneşti moderne, această lucrare fiind considerată primul dicţionar de mari proporţii, explicativ şi etimologic al limbii române, tipărit în întregime cu litere latine (a se vedea: Vulpe, 2015). Un dicţionar explicativ complet al limbii române poate fi considerat cel al vornicului Iordache Golescu, *Condica limbii rumâneşti*, unde redactarea cuvintelor se face, pentru prima dată, pe cuiburi lexicale. În 1848, apare, la București, *Vocabular*-ul *român de toate vorbele străbune* de I. D. Negulici, care cuprinde circa 6 000 de cuvinte. Cu această lucrare începe seria dicţionarelor româneşti de neologisme. „Apariţia acestor dicţionare are loc pe fondul procesului de modernizare a limbii române literare din această perioadă. Principala cale de realizare a acestui proces este orientarea latino-romanică în îmbogăţirea lexicului, în schimbarea ortografiei (inclusiv trecerea la scrierea cu alfabet latin), în modificarea unor forme fonetice şi a unor norme morfologice, în clarificarea, simplificarea şi armonizarea structurii sintactice” (Haja, Dănilă, Forăscu, Aldea, 2005, p. 11).

În a doua jumătate a sec. al XIX-lea, Academia Română le încredințează lui A. T. Laurian şi I. Massim elaborarea dicţionarului academic al limbii române, care apare între anii 1871 şi 1877, dar care, având o orientare exagerat latinistă, n-a fost apreciată pozitiv. De aceea, în 1884, forul academic ia decizia de a începe un nou dicţionar de amploare, care să reflecte starea reală a lexicului limbii române. Sarcina îi revine lui B. P.-Hasdeu, savant-enciclopedist şi scriitor de mare talent. Lucrarea a fost concepută foarte larg, urmând a fi un „summum” al lingvisticii, istoriei, geografiei şi literaturii naţionale” (a se vedea: Ciobanu, 1988). Autorul ei adună şi expune pe fişe materialul de limbă în mod exhaustiv, tratându-l din punct de vedere semantic, etimologic şi gramatical. Nu erau scăpate din vedere nici arhaismele, dialectismele, elementele populare. Fiecare cuvânt era tratat de Hasdeu în stil monografic, traducându-se sensurile în limba franceză, indicându-se formele cele mai obişnuite, mai frecvente, apoi şi cele periferice ale cuvintelor. Astfel, unui cuvânt i se ofereau spaţiile a zeci de pagini. De exemplu, cuvântul *apă* ocupă 36 de pagini, verbul *a apuca* – 40 de pagini, iar *basm* – 60 de pagini. Greu de imaginat, dar mai ales de realizat aşa ceva. E vorba de o muncă creatoare titanică. Conceput în proporţii extrem de vaste, dicţionarul lui B. P.-Hasdeu s-a

dovedit a fi o operă lexicografică practic de neînfăptuit. Prin urmare, în 1897, Academia îi încredinţează sarcina redactării dicţionarului academic, din nou de la început, lui Al. Philippide de la Iaşi, având sub conducerea sa un grup nu foarte mare de persoane. Însă, în primăvara lui 1905 Philippide își încetează activitatea ca redactor al dicţionarului Academiei.

Din 1906, sarcina de elaborare a dicţionarului îi este atribuită lui Sextil Puşcariu, care publică până în 1940 literele A, B, C, F, I, Î, J şi L (până la cuvântul a lepăda), iar ultima fasciculă (a lepăda – lojniţă) apare tocmai în 1948.

După reorganizarea Academiei Române din 1949, s-a luat decizia de a continua dicţionarul lui Puşcariu, formându-se în acest scop trei echipe de lexicografi: una la Bucureşti, a doua la Cluj şi a treia la Iaşi, celei de la Bucureşti revenindu-i misiunea să facă revizia finală a materialului, sub conducerea lui Iorgu Iordan, Alexandru Graur şi Ion Coteanu.

Mai târziu, din anumite motive, echipa de lexicografi care lucra asupra dicţionarului academic a fost reorientată spre elaborarea unui dicţionar explicativ şi normativ, care ar corespunde limbii române literare contemporane. În felul acesta a început elaborarea *Dicţionarului limbii române literare contemporane* în patru volume, care a apărut într-un timp record, între anii 1955 şi 1957. În anii ’70 se reia lucrul asupra DLR-ului, serie nouă (între anii 1965-2010 văd lumina zilei tomurile VI-XIV).

În afara forului academic, în sec. al XX-lea, au activat cu proiecte personale în domeniul lexicografiei unii lingvişti şi filologi de prestigiu ca L. Şăineanu, A. Candrea, O. Densusianu, Gh. Adămescu, A. Scriban ş.a., despre ale căror lucrări, precum și ale altor autori, nu ne-am propus să vorbim aici.

Subiectul comunicării noastre îl constituie, în mod special, lucrarea lui Theodor Stamati *Disionăraș românesc de cuvinte tehnice și altele greu de înțeles*, realizată, am putea spune, la începuturile lexicografiei explicative românești, pe la mijlocul sec. al XIX-lea, considerată al doilea dicţionar românesc de neologisme, după cel al lui I. D. Negulici. Mai întâi propunem atenției câteva date din viața și activitatea acestei personalități, ca să înțelegem mai bine și contextul în care a fost elaborată și publicată lucrarea în discuție.

Fizicianul, naturalistul, filosoful și scriitorul român Teodor Stamati s-a născut la 13 februarie 1812, la Iași, fiind considerat fondatorul învățământului de fizică în limba română. În 1838, a obținut titlul de doctor în filosofie și arte frumoase la Universitatea din Viena, însă printre preocupările sale se număra și studiul limbilor franceză și germană. Pe lângă activitatea sa, la Iași, în calitate de profesor de fizică și matematică la Catedra de filosofie a Academiei Mihăilene, unde preda „«înalta matematică» și fizica teoretică și experimentală”, „efectuând o muncă de pionierat, întrucât nu existau nici manuale, nici materiale didactice în limba română și niciun laborator” (Malcoci, 2019, p. 63), T. Stamati este cunoscut ca

autor de cărți didactice și lucrări lexicografice, una dintre acestea fiind primul *Disionăraș românesc de cuvinte tehnice și altele greu de înțeles*, publicat în 1851, dar și autor de articole de popularizare a științei în ziarele vremii (unele nesemnate). S-ar părea îndreptățită aici întrebarea: De ce un profesor de fizică ar elabora un dicționar? Însă răspunsul este firesc. T. Stamati a trăit și a activat într-o perioadă destul de tumultuoasă (1812-1852), când mișcarea culturală din Țările Românești era plină de avânt și îndârjire, când intelectualii pledau pentru predarea în limba română și, respectiv, pentru tipărirea de manuale în limba română. În acest sens, Th. Stamati afirma: „Fieștecare națiie se sârguiește a-și cultiva limba sa privind-o pre dânsa ca un scump odor strămoșesc și ca un mijloc de căpetenie de existență politică… nu mai rămâne nici o îndoială că noi vom continua mai departe a ne cultiva limba noastră sfințită… și că într'însa ne vom sârgui, a propune și a tălmăci toate științele" (Atanasiu, Câmpan, 1940, p. 115). Așadar, Stamati a militat pentru elaborarea de lucrări didactice și lexicografice în limba română, precum *Abețedaru franțezo-românesc*, publicat în 1833, *Manualul de Istoria Naturală* (1841), *Manualul de silabit pentru începători* (1845), *Manualul de cetit pentru începători* (netipărit), *Pepelea și tradiciuni năciunare românești* (1851) și *Vocabulariu de limba germană și română* (1852) (*Ibidem*, p. 120).

Pentru meritele sale, în 1843, T. Stamati este ridicat la rangul de paharnic (al 8-lea grad de boierie) (Motoc, 2009). În continuare, autorul semnează lucrările: Pah. Dr. T. Stamati, ca în cazul *Disionăraşului.*

Având în vedere că în acea perioadă terminologia românească era în plină fază de formare, este evident că dicționarul menționat este foarte important, cuprinzând termeni care, de cele mai multe ori, erau introduși pentru prima dată în limbajul științific, fiind preluați din limbile latină, germană, franceză ș.a. și adaptați. Așadar, lucrarea lui Th. Stamati este esențială pentru modernizarea și neologizarea limbii române în secolul al XIX-lea, contribuind la formarea unei terminologii românești în domeniul fizicii, dar și în alte domenii ale științei.

Disionăraș românesc de cuvinte tehnice și altele greu de înțeles a apărut în două ediții: prima ediție, în 1851, cu un an înainte de moartea autorului, la Tipografia Buciumului Roman, editor fiind Iosif Popo, iar a doua ediție, în 1858. Lucrarea este semnată astfel: „Pah. T. Stamati, doctoru de filosofie și de frumoasele arte, profesoru publicu de fizică și de istoria naturii, mădulariu efectivu al societății de medici și naturiști din Principatul Moldovei".

Este tipărit în alfabetul de tranziție utilizat în acea perioadă, care include „pe lângă slovele chirilice, și unele litere latine, ceea ce implică probleme de concordanță între cele două alfabete și de redare a unor foneme specifice românești cu altă grafie" susține Estelle Variot (2014, p. 55).

Aici amintim că „utilizarea scrisului chirilic pentru tipăriturile românești a cunoscut o evoluţie atât în timp, cât şi în spaţiul geografic. Pe teritoriul României

aceasta înregistrează variaţii de alfabete (sau elemente ale alfabetelor) chirilice vechi (alfabete chirilice românești – ACR) de la primele texte tipărite până în 1830, când începe perioada de tranziţie, caracterizată prin utilizarea alfabetelor mixte (alfabete de tranziţie – AT). Sunt înregistrate 17 astfel de variante, perioada respectivă finalizându-se în 1862 prin trecerea completă şi definitivă la grafia latină (alfabet latin pentru limba română – ALR)" (Cojocaru et al, 2017, p. 28).

Stamati era conștient de dificultățile pe care urma să le întâlnească în procesul elaborării dicționarului său, or alfabetul de tranziție nu ar fi putut întotdeauna să redea cu exactitate cuvintele împrumutate/preluate din limba franceză sau cele cu etimologie latină, de unde și apar deseori alternanțe vocalice sau consonantice. Autorul intenționa să tipărească a doua ediție în alfabet latin, dar, din păcate, așa cum am menționat și anterior, aceasta a apărut post-mortem, de asemenea în alfabetul de tranziție.

Dicționarul conține 308 pagini, începând cu o *Precuvântare* de 8 pagini, în care autorul explică motivele care au constituit temelia elaborării acestei lucrări: „amu cunoscutu noue idei mai exacte despre lucruri, ce amu fostu siliți a le rosti lămuritu și acuratu spre a ne înțelege și a nu orbica în lucrările noastre. Înscurtu pentru obiectele ce amu cunoscutu, pentru ideile ce amu căpătatu, au trebuitu ori să croimu cuvinte din nou, să le botezămu și să le îmbrăcămu în vestmântul limbei noastre, cu unu cuvântu, să le facemu românește, ori să le primimu nebotezate, neformate românește, fără vre o regulă după cumu ni sau înfățoșatu, sau după cumu ni au trăsnitu prin capu" (Stamati, 1851, p. I). Prin urmare, T. Stamati se referă la inovațiile lexicale terminologice, care au pătruns în limba română pentru a denumi obiecte, fenomene noi, acestea fiind adaptate normelor limbii receptoare sau fiind adoptate în forma autentică, fără a fi supuse adaptării. Autorul remarcă faptul că acestea vin fie din limba germană, fie din latină sau din limba rusă și trebuie să fie bine adaptate, pentru a nu fi „cu totul streine și nepotrivite însușimei ei (limbii)" (*Ibidem*, p. V). Mai mult decât atât, Stamati menționează în lucrarea sa și importanța, rolul gramaticii, precum și al dicționarului: „gramatica este cheia limbei, iară dicționariul magazia în care să păstrează cuvintele ei" (*Ibidem*, p. V). Autorul ieșean e conștient că dicționarul său nu este unul complet, cuprinzând termenii tehnici uzuali, dar speră că va fi primit de către public cu îngăduință, fiindu-i util: „Primiți'l dar cu îngăduință și îndepliniți cu blândețe neajunsurile lui" (*Ibidem*, p. VIII).

În continuare, dicționarul include o listă a abrevierilor, „Lămurirea prescurtărilor", ce se referă în special la abrevierile de etimologie utilizate. Corpusul propriu-zis al dicționarului numără 303 pagini, prima filă fiind numerotată cu cifra 1, iar ultima, cu 306. Unitățile lexicografice sunt organizate în ordine alfabetică, o pagină incluzând aproximativ 12-19 termeni și definițiile acestora. Structura articolului lexicografic cuprinde lema, indicația etimologică,

definiția și, pentru unele dintre ele, autorul oferă o explicație sinonimică sau o serie de sinonime și chiar exemple de utilizare. În „lămurirea prescurtărilor”, T. Stamati menționează că utilizează uneori parantezele pentru „cuvintele cu care este legatu ori întrebuitu terminul descrisu; ori cuvinte ne-ntrebuite cum se cade” (*Ibidem*, p. IX). În unele cazuri, autorul înregistrează două sau mai multe sensuri identificate, ca în cazul:

Desemnu, desenu, l. înfățoșare de una sau mai multe figuri de o câmpie, zidiri sau altă ceva pe hârtie. §. Știința de a pute însemna.

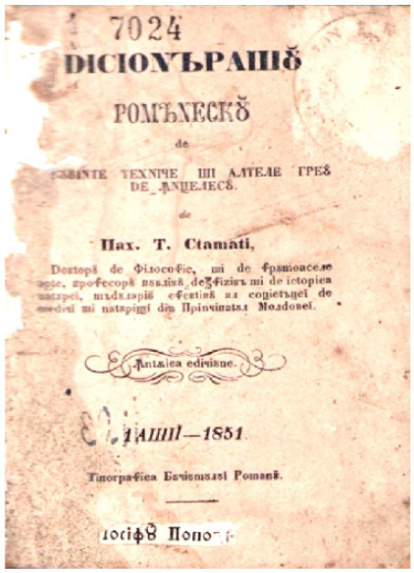
Patronu, l. protectoru, apărătoriu, scutitoriu. §. Sfântu alesu de cineva la cununie de scutitoriu.

Ultimele două pagini prezintă, în ordine alfabetică, numele persoanelor menționate în dicționar.

Cu referire la termenii incluși în dicționar, Estelle Variot remarcă faptul că lucrarea ne oferă „o serie de detalii asupra societăţii şi a contextului social, economic, cultural şi politic al epocii” (Variot, 2014, p. 55), asupra limbii române din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Cercetătoarea observă, de exemplu, că influența franceză apare în domeniul relațiilor internaționale, al gastronomiei, al modei şi al culturii. Însă, evident, o bună parte a termenilor nu mai este actuală, fiind înlocuită cu echivalente ale epocii. Prin urmare, anume acest tip de dicționare vechi reflectă starea limbii din acea vreme, precum și evoluția, ajustarea vocabularului în funcție de necesitățile vorbitorilor, păstrarea unor unități lexicografice, cu adaptarea lor, sau substituirea totală a altora, devenite învechite, neuzuale (Variot, 2002).

Având în vedere faptul că lucrarea lui Theodor Stamati *Disionăraș românesc de cuvinte tehnice și altele greu de înțeles*, de rând cu alte prime opere lexicografice, constituie mărturii importante privind istoria limbii române, în 2024, în cadrul proiectului bilateral „Strategii de convergenţă epistemică şi metodologică în cercetarea filologică din România şi Republica Moldova”, două echipe de cercetători lingviști – una de la Institutul de Filologie Română „B. P.-Hasdeu” de la Chișinău și alta de la Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide” de la Iași – și-au propus să-l aducă pe Theodor Stamati, prin această lucrare, mai aproape de cititorul interesat de acest segment din istoria lexicografiei românești, propunând crearea unei ediții critice digitale a dicționarului respectiv. În cele ce urmează, venim cu anumite detalii privind realizarea acestei sarcini.

Mai întâi, reproducem mai jos 2 imagini (*Fig. 1, 2*), una scanată și alta preprocesată a paginii de titlu a *Dicționarului*. De acest aspect s-a ocupat colegul informatician Tudor Bumbu de la Institutul de Matematică şi Informatică „Vladimir Andrunachievici” din Chișinău, care a venit cu rezultate foarte bune, facilitându-ne considerabil munca.

7024

DICIONЪRAШЬ

РОМЪНЕСКЬ

de

КЬВINTE TEXNIЧE ШI AЛTEЛE ГРЕЬ DE ANЦЕЛЕСЬ.

de

Пах. Т. Ctamati,

Doktorĭ de Filosofie, ши de frămoaseле arte, profesorĭ nъblikĭ de fizikь ши de ictopiea natъrei, mъdlarĭ efektivĭ ал societъцеĭ de medivĭ ши natъrigĭ din Principatъl Moldovei.

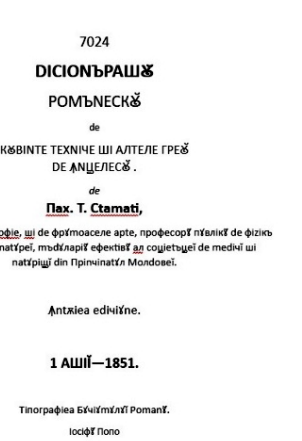
Antaiea edivine.

1 AШИ—1851.

Tipografiea Bъchimъlъĭ Romanĭ.

Iosifĭ Popo

Fig. 1. Pagina de titlu a Disionărașului lui Theodor Stamati (*variantă scanată*)

7024

DICIONЪRAШЬ

РОМЪNECKЬ

de

КЬBINTE TEXNIЧE ШI AЛTEЛE ГРЕЬ DE ANЦЕЛЕСЬ.

de

Пах. Т. Ctamati,

Doktorĭ de Filosofie, ши de frămoaseле arte, profesorĭ nъblikĭ de fizikь ши de ictopiea natъrei, mъdlarĭ efektivĭ ал societъцеĭ de medivĭ ши natъrigĭ din Principatъl Moldovei.

Antaiea edivine.

1 AШИ—1851.

Tipografiea Bъchimъlъĭ Romanĭ.

Iosifĭ Popo

Fig. 2. Pagina de titlu a Disionărașului lui Theodor Stamati (*variantă ocerizată*)

După cum s-a menționat supra, un articol lexicografic poate avea, în principiu, următoarea structură: lema, indicația etimologică, definiția (explicație sinonimică/ lanț de sinonime):

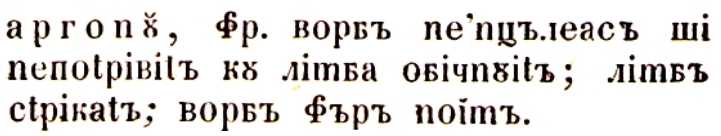

Жаргонь, фр. ворбъ неînцъlеасъ ши непотрівітъ кь літба обічнвітъ; літвъ стрікатъ; ворбъ фъръ noïmъ.

Fig. 3. Articolul lexicografic „Жаргонь” (*variantă scanată*)

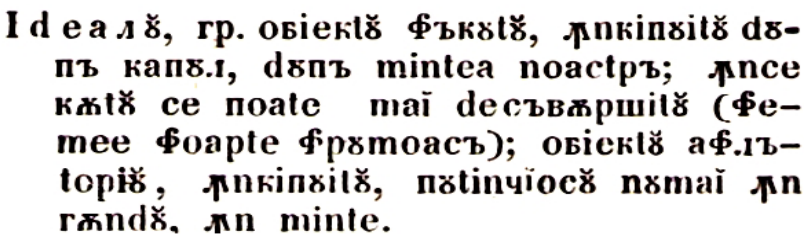

Ideaль, гр. обіекть фъкьть, лпкіпвітъ dь-пъ капь.і, dвпъ mintea noastръ; лпce кжтъ ce poate maï desъвжршітъ (фе-mee фоарte фрътоасъ); обіекть аф.іъ-торіь, лпкіпвітъ, пвtinчïосъ пътаї лп гжndь, лп minte.

Fig. 4. Articolul lexicografic „Ideaль” (*variantă scanată*)

Fiind un instrument de lucru pentru lexicografi, dicționarul are o importanță deosebită pentru istoria limbii, pentru studiul neologismelor. Modelul pe care îl

vom propune va putea fi folosit ulterior pentru editarea critică digitală a tuturor dicționarelor cu alfabet de tranziție, promovând, astfel, și aducând în atenția publicului mai multe lucrări lexicografice de acest tip.

Componenta științifică a proiectului va avea ca rezultat crearea unei ediții critice digitale a lucrării lui Theodor Stamati. Structura ediției critice a dicționarului lui Theodor Stamati, *Disionăraş românesc de cuvinte tehnice şi altele greu de înţeles* (1851), conform unor estimări prealabile, ar fi următoarea:

I. Cuvânt-înainte
II. Studiu filologic – contextualizare culturală, socială etc.
III. Studiu lingvistic – fonetică, morfologie, lexic, etimologie etc.
IV. Studiu despre digitalizarea dicționarului – contextualizare (metodologii de transliterare digitală a textelor în alfabet de tranziție; dicționare vechi digitalizate – LBe, eRomLex), metoda CLRE etc.
V. Notă asupra ediției
VI. Lista de abrevieri
VII. Text în alfabet de tranziție
VIII. Text în grafie latină (în transcriere interpretativă)
IX. Indice exhaustiv de cuvinte, forme și îmbinări stabile în alfabet de tranziție
X. Indice exhaustiv de cuvinte, forme și îmbinări stabile în grafie latină (în transcriere interpretativă)
XI. Bibliografie

Bibliografie generală

Bibliografie despre Stamati

Facsimile

Rezumate în franceză, engleză, germană

Digitalizarea unor atare lucrări presupune *accesibilizarea informațiilor* – accesul mai rapid la multe resurse lingvistice importante; *conservarea*, *protejarea și valorificarea resurselor lexicografice*; *dechirilizarea* (Demidova, Burțeva, 2017, p. 24)/ *transpunerea textelor publicate cu alfabet chirilic românesc de tranziție în grafie latină* – prezentarea resurselor filologice într-o formă ușor de înțeles cititorului de astăzi.

Etapele de lucru în realizarea obiectivelor proiectului:

I. **Pregătirea materialului lexicografic**

1. Adnotarea segmentării la nivel de articol lexicografic ===, pagină == nr. pag.==, documente separate pentru peritexte și pentru dicționarul propriu-zis;

2. Corectura textului în alfabet de tranziție în interfață, direct pe segmente dintr-un articol lexicografic (cuvânt-titlu; etimologie; definiție);

3. Adnotarea: a) cuvintelor-titlu; b) sinonimelor;

4.Transcrierea interpretativă.

II. **Dezvoltarea unei tehnologii de digitalizare a dicționarelor în alfabet de tranziție**.

III. **Pregătirea ediției critice propriu-zise** (texte, studii – filologic, lingvistic, despre digitalizarea dicționarului, indici etc.).

IV. **Publicarea** pe internet, în acces liber (+ publicare clasică).

I. După ce varianta scanată, pdf a dicționarului a fost preprocesată, prima subetapă de lucru a constat în segmentarea articolelor (===), paginilor (==76==). Astfel, după cum observați în pagina selectată (*Fig. 5*), după fiecare articol au fost plasate 3 semne de egal ===, iar pentru delimitarea paginilor – ==pagina==. Fiecare cercetător a primit un număr de pagini unde a aplicat segmentarea.

Docъ, в. **doz**ъ.
===
Dotaџie, dotъчiѵne, *л.* **ѧnzъctpape**.
===
Dotezѵ, *л.* **ѧnzъctpezѵ** (**кѵ mошiї**).
===
Doџe' dѵкъ, окжpmѵitopiѵ odineoape ѧn Beneџiea ші Џenѵa.
===
Dpamatikѵ, гр. **че секѵвіne ла dpamъ, notpiвitѵ кѵ dpama.**
===
Dpamъ, гр. **ѧnфъџошape ѧnскpicѵ а ѵneї фante, а ѵneї ictopiї.**
===
Dpanepii, фр. **nepdeле кѵ фалтѵpї.**
===
Dpaxmъ, гр. **mъcѵpъ. §. monetъ.**
===
Dpoгepiї, *л.* **doфtopiї кpѵde nenpeгътite.**
===
Dponікъ, гр. **idponікъ, (o боалъ).**
===
Dpѵidѵ, потъ ла Галї.
===
Dpoшkъ, фелiѵ de tpъcѵpъ.
===
Dѵaлicmѵ, doicmѵ *л.* **щiinца че не ѧnвацъ а кpede ѧn фiinце цeaпъpatѵ фiinцetoape.**
===
Dѵaлictѵ, doictѵ, *л.* **naptizanѵ dѵaлicmѵлѵї.**
===
D ѵ б л o n ѵ, monetъ de aѵpѵ.
===
Dѵdѵ, р. **копачiѵ, арворе.**
===
Dѵdѵкъ, р. **demoazелъ, titлѵ че се дъ фетиџiлор повiле.**
===
Dѵelezѵ, (mъ), факѵ dѵелѵ, mъ батѵ кѵ артеле кѵ ѵnѵ алтѵл nentpѵ atinџepe.
===
==76==
Dѵелѵ, *л.* **лѵпtъ, вътaie ѧntpe doї nentpѵ вpe o atinџepe.**
===

Fig. 5. *Segmentarea articolelor lexicografice și a paginilor* (*pag. 76*)

A 2-a subetapă, la care s-a lucrat, a constat în corectura textului în alfabet de tranziție în interfață, direct pe segmente dintr-un articol lexicografic. Mai jos e prezentată o imagine din interfața de lucru (*Fig. 6*) și, după cum se observă, pe partea stângă este lucrarea în original, iar, pentru comparație, pe mijloc, pagina codificată a tuturor cuvintelor-intrări și în dreapta este textul transcris. Aici este accesat al zecelea articol de dicționar (după cum se poate observa în câmpul din mijloc, acesta are și un cod (A001573)). Se corectează articolul, dacă este necesar, și la final, se validează. În exemplul de mai jos, avem cuvântul Inctitꙋtꙋ, urmat de indicația etimologică, definiția (după cum am menționat supra, unele cuvinte pot avea și un lanț de sinonime).

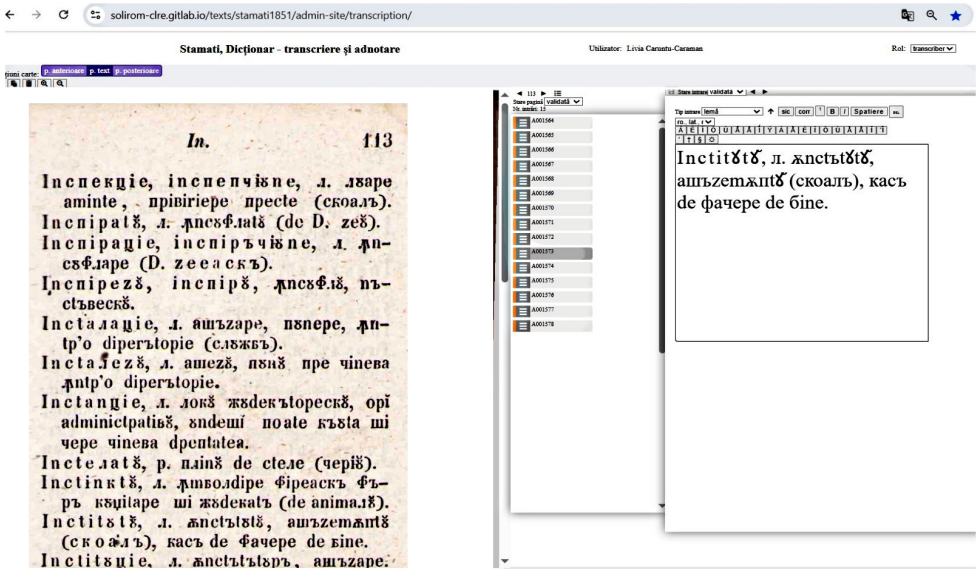

Fig. 6. Interfața de lucru (*pag. 113*)

Printre observațiile făcute în procesul de corectură a dicționarului semnalăm:

– **erori de segmentare/de spațiere** (articol incomplet; articol lipsă; același articol plasat de 2 ori, dar lipsește următorul; aceeași denumire a labelului se repetă pe două articole diferite; 2 articole într-un singur label; o parte a articolului pe un label și continuarea pe altul).

De asemenea, am remarcat spațierea cuvintelor-intrări (Domnꙋ, Конференцие), dar și a unor variante (Емиграцие, емерџере, емиграре); boldarea unor cuvinte-titlu (Дpamiкꙋ, Еластiкꙋ); unele cuvinte-titlu nu au fost spațiate (Инерцие, Капрiцiе).

– **erori de recunoaștere a slovelor: в** în loc de **б** (кораiе, тревꙋiнцъ); **к** – **б** (слокozenie); **l** – **t** (еспорlatꙋ, сꙋфлеlꙋлꙋi); **п** – **n** (крediпца); **in** – **m** (inatematiкъ); **rn** – **m** (лrnпъртъшitopiꙋ); **с** – **е** (doꙋc); **з** – **о** (філосzфіе); **п** – **п** (nanei) etc.

– **erori de tipar semnalate în original:** se confundă **п** cu **n** și invers (neaпъpatѫ – neaпъpatѫ; ⰻпцълесѫ – ⰻпцълесѫ); **м – ш** (мi – ши; ⰻпфъцомаре – ⰻпфъцошаре); lipsa slovei (грdѫл – градѫл; Конворбекѫ – Конворбескѫ; Дсперезѫ (мъ) – Дiсперезѫ (мъ); Конжѫацie – Конжѫгацie); inversarea slovelor (абizчере – абziчере); alipirea cuvintelor (лоѫntpѫⰻntp'o, ⰻпфiiпцъ, ⰻпcine, акѫмпъра); separarea cuvintelor (орї de a негѫца че ва, (марфъ)).

Alte aspecte care nu sunt sistematice: nu se respectă ordinea alfabetică; slova „p" din chirilică este utilizată preponderent în dicționar cu varianta latină „r" (exire), la fel „c" și „л" – „s", „l" (S a l t o m o r t a l e). Urmează să stabilim care a fost principiul utilizării semnului §, care, din câte se înțelege, diferențiază sensurile unui cuvânt polisemantic, dar e utilizat inconsecvent, în opinia noastră. S-a mai constatat lipsa etimologiei la unele cuvinte sau alt mod de a explica etimologia cuvintelor.

Au fost efectuate anumite corecturi tacite, precum lipsa virgulei (în special după cuvântul-titlu); lipsa punctului (în special, la finalul definiției); punct în loc de virgulă; virgulă în loc de punct după etimologie (л,); scriere cu literă mare a variantei cuvântului-intrare (К о м п л і м е н т е z ѫ, К ѫ м п л і м ж н т ѫ); virgulă în loc de punct la final de articol. Totodată, au fost notate diferite observații pentru studii (tratarea lui **iѫ**, omonimia, variante morfologice, lipsa etimologiei, tratarea semnului §, redarea verbelor reflexive etc.).

Așadar, lucrăm intens la crearea ediției critice digitale a *Disionăraşului românesc* a lui Th. Stamati; la crearea acelui **model de lucru** care să poată fi folosit pentru editarea critică digitală a dicționarelor cu alfabet de tranziție; la dezvoltarea unui **hub inovativ** mixt, cu specialiști din cele două centre, pentru digitalizarea resurselor lingvistice pentru limba română și, totodată, insistăm asupra schimbului de bune practici și a transferului de cunoștințe între cele două colective pentru formarea de specialiști în domeniu.

Actualizarea dicționarului lui Theodor Stamati, prin prelucrare digitală și transliterare în alfabet latin, va permite valorificarea lui completă. Ediția critică digitală a dicționarului va fi accesibilă unui public larg, fiind un instrument de lucru util pentru toți cei interesați de evoluția limbii române.

Citirea textelor scrise în alfabet de tranziție prezintă dificultăți, mai ales pentru specialiștii care nu sunt familiarizați cu grafia chirilică. „Odată cu epoca digitală devine oportună și posibilă digitizarea acestor texte vechi, existente doar pe hârtie, astfel ca ele să fie accesibile tuturor" (Demidova, Burțeva, 2017, p. 24).

În concluzie: Lucrarea lui lui Theodor Stamati *Disionăraş românesc de cuvinte tehnice și altele greu de înțeles*, chiar cu inconsecvențele și limitările lui, poate fi considerat un document elocvent al epocii respective – vorbim de începuturile lexicografiei explicative românești

– un mărturisitor al fondului lexical, în special neologic, de atunci, cu toate trăsăturile lui: formă, semantică, etimologie, circulație etc. Stamati contribuie la crearea și dezvoltarea terminologiei în limba română, atât prin introducerea unor termeni, cât și prin explicarea lor. Totodată, menționăm că prin digitalizarea dicționarului se va contribui la completarea resurselor lexicografice românești, iar prin aceasta, în contextul eforturilor actuale de promovare a informatizării limbilor europene, se va contribui semnificativ și la promovarea limbii române ca limbă de circulaţie electronică, așa încât, din această perspectivă, ea să aibă o poziţie de egalitate în raport cu alte limbi ale lumii.

Referinţe bibliografice:

1. ATANASIU, G. și CÂMPAN, T. Teodor Stamati, primul fizician moldovean. *Revista Fundațiilor Regale*. 1940, nr. 7, pp. 105-128. Disponibil: https://dspace.bcu-iasi.ro/static/web/viewer.html?file=https://dspace.bcu-iasi.ro/bitstream/handle/123456789/51364/Atanasiu%2c%20G.%2c%20Teodor%20Stamati%2c%20primul%20fizician%20moldovean%2c%20RFR%2c%20An.7%2c%20Nr.%207%2c%201940%2c%20p.105-128.pdf?sequence=1&isAllowed=y [accesat 2025-04-12].BAHNARU, Vasile. *Elemente de lexicologie şi lexicografie*. Chişinău: Ştiinţa, 2008.

2. Ciobanu = ЧОБАНУ, А. *Лимба матернэ ши култиваря ей*. Chișinău: Lumina, 1988.

3. CLIM, Marius-Radu. Lexicografia modernă: direcții și tipologii. *Anuar de Lingvistică şi Istorie Literară*, 2012/05.

4. COJOCARU, Svetlana; Constantin CIUBOTARU, Alexandru COLESNICOV, Ludmila MALAHOV și Tudor BUMBU. Instrumentar pentru digitizarea şi transliterarea textelor tipărite în limba română cu caractere chirilice. *Revista Bibliotecii Academiei Române*. Iulie-decembrie 2017, nr. 2, pp. 27-38.

5. DEMIDOVA, Valentina și BURȚEVA, Ludmila. Digitizarea și prezentarea alfabetului chirilic românesc de tranziție. *Akademos*, 2017, nr. 1, pp. 24-28.

6. HAJA, Gabriela, DĂNILĂ, Elena, FORĂSCU, Corina și ALDEA, Bogdan-Mihai. *Dicționarul limbii române* (*DLR*) *în format electronic. Studii privind achiziționarea*. Iași: Editura Alfa, 2005.

7. MALCOCI, Iulia și MALCOCI, Cezar-Casian. Pionierii învățământului ingineresc și de Fizică în limba română. *Revista de Fizică*, *Astronomie*, *Chimie*, *Biologie*. Iulie-august-septembrie 2019, nr. 7-8-9, pp. 61-64. Disponibil: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/j_nr_file/2019.09.24.Evrika%20august%202019.pdf [accesat 2025-04-09].

8. MOTOC, Radu. PRIMUL DICȚIONAR TEHNIC ROMÂNESC: Disionăraș Românesc de cuvinte tehnice și altele greu de înțeles. *Univers Ingineresc*. Aprilie 2009, nr.: 8/2009 (438), p. 1. Disponibil: https://www.agir.ro/univers-ingineresc/numar-8-2009/primul-dictionar-tehnic-romanescdisionaras-romanesc-de-cuvinte-tehnice-si-altele-greu-de-inteles_2467.html [accesat 2025-04-25].

9. NEGULICI, I. D. *Vocabular român de toate vorbele străbune reprimite pînă acum în limba română şi de toate cele ce sunt a se mai primi d-acum înainte şi mai ales in ştiinţe.* Bucureşti: Tipografia collegiului, 1848.

10. PAHOMI, Tamara și POPOVSCHI, Liliana. Provocările lexicografiei: trecut, prezent şi viitor. În: *Filologia modernă*: *realizări şi perspective în context european.* Ediţia 12, 2019, pp. 98-104.

11. STAMATI, Theodor. *Disionărașu Românescu de cuvinte tehnice și altele greu de înțelesu.* Ed. I-a. Iași: Tipografia Buciumului Roman, 1851.

12. VARIOT, Estelle. Limba și diversitatea culturală. *Limba română.* 2014, nr. 2(224), pp. 54-62. Disponibil: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/Limba%20si%20diversitatea%20culturala.pdf [accesat 2025-04-20].

13. VARIOT, Estelle. Aspects particuliers à la traduction de dictionnaires. In: *Cahiers d'Etudes Romanes.* 2002, Traduction et Plurilinguisme, 1-2 (7), pp. 187-209. Disponibil: https://amu.hal.science/hal-02498220/document [accesat 2025-04-18].

14. VULPE, Ana. Parcursul lexicografiei moderne: de la dicționarele lui Nicolae Corlăteanu la dicționarele digitale. *Filologia.* 2015, nr. 5, pp. 130-136.

Notă: Această lucrare a apărut cu sprijinul financiar al Ministerului Cercetării, Inovării și Digitalizării, CNCS-UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-IV-P8-8.3-ROMD-2023-0318.